

JOGÁLLAMI UCHRÓNIA?

*Kritikai észrevételek a jogállami Magyarországról
– Varga Csaba nyomán*

TECHET PÉTER
egyetemi hallgató (PPKE JÁK)

Egyetemünk oktatóinak többsége nem csak oktatja hivatásának tárgyát, de – tudva, hogy a jog célja szerint egy társadalom kohéziós alapja – gondolkodik is a jog lényegéről, feladatáról. Ezen gondolataikat tanulmányokban, könyvekben olvashatjuk újra. Sajnos ma még a magyar jogirodalom többségét a tankönyvek adják; ritkábbak a monográfiák, tanulmánykötetek. Ezért örvendetes Varga Csaba munkássága, aki – amint bármely nyugat-európai tanártársa – időről-időre jelentkezik töprengéseinek gyűjteményével. Töprengésre készítő időköt élünk.

A rutinválaszokat igénylő normális állapotokban a jogtudomány technikai oldala erősödik meg, de oly időszakokban, midőn az érvényes normákkal nem írhatjuk le sem jogi valóságunkat, sem jogilag elérendő céljainkat, kreatívabb szerep hárul a jogtudományra, s azon belül is a jogelméletre. A jogbölcselet – nem tételezett tudás birtokában lévén – a jogtudomány episztemológikus látásmódja számára érzékelhetetlen alapkérdéseket is megvitathatja, mert – pontosan a jogontológia felismerései értelmében – tárgyát, a jogi alrendszert nem már megszületettségében, hanem megszületésében vizsgálja. Egy rendszerváltás eleve olyan állapot, amikor nem a jogi episztemológia jut szerephez, hiszen a feladat nem a létező jog leírása, megismerése, rendszerezése – hanem leváltása. Ennek *mikéntjét* a jogontológia felől közelíthetjük meg, míg *célját* a jogpolitika irányából. Varga Csaba jogbölcseleti munkássága alapvetően – a lukácsi társadalomontológiai alapokból indulóan – olyan következtetésekre jutott már jóval a rendszerváltás előtt, amelyek egykoron csak elméleti felismerések voltak, de egy rendszerváltó (rendszert váltott?) Magyarországon nagyon is gyakorlati és hasznos elemei lehetnek (lehetek?) bármely jogpolitikai vitának. Varga Csaba nem először ír könyvet a rendszerváltás jogelméleti értékeléséről, s bár tavalyi munkája sem dolgozza fel a témát monografikus részletességgel, vegyítve a jogontológiai szempontokat jogpolitikai megfontolásokkal, munkássága megkerülhetetlen lesz egy majdani alkotmányozáskor, ha a leendő alkotmányozók pontosabban – és főleg:

hasznosabban, értelmesebben – akarják Alkotmányunkban megfogalmazni a jogállamiság lényegét és célját.

Az alábbi dolgozat Varga Csaba tavaly megjelent,¹ s idén angol nyelven is kiadott könyvének részletes ismertetése, továbbgondolása. A dolgozat első részében (I., II.) olyan állításokat teszünk a jog konzervatív jellegéről és gyakorlati feladatáról, amelyek bevezetik, és érthetővé tehetik Varga Csaba gondolatait. A recenzált könyvben megjelent témák közül – tán önkényesen – három témát emelünk aztán ki, s ismertetünk részletesebben: Varga Csaba AB-kritikáját (III. 1.), az argentin rendszerváltás tanulságait (III. 2.), valamint a polgári engedetlenség kérdését és a mai alkotmány-apolitikák bírálatát (III. 3.).

I. A konzervatív jog

1989 óta hivatalosan jogállamban élünk, mert alkotmányunk ekként határozza meg országunkat.² Az alkotmány (*Verfassungsgesetz*) azonban – schmitti értelemben – csak egy törvény, amely egy előzetes politikai döntés létét igényli.³ Ezen politikai döntés teremti meg Carl Schmitt szerint azt a létállapotot (*Verfassung*), amelynek normatív keretét adhatja aztán egy alkotmányi törvény. A jogállamiság, mint az alkotmányi törvény fogalma, nem a létállapot leírása, hanem a Sollen-szféra önmagára vonatkoztatott kijelentése csak. Hasznos kijelentés, de minden Sollen-tétel csak akkor tud Sein-valósággá válni, ha a Sein-szféra *hic et nunc* elvárásainak megfelel: e nélkül vagy nem érvényesül, s pusztán érvényes normatétel marad, vagy az esetleges túlzott érvényesítések a Sein-szféra létszövetét sértik fel. Az első út a normativizmusé, amely megelégszik azzal, ha fogalmai tételeztetnek, jogként kihirdetnek, s a jogot képes ennek nyomán függetleníteni a társadalmi folyamatoktól. A második út a forradalmaké, az utópiáké, amelyek a tényeket nem adottságokként, hanem átalakítandó akadályokként fogják fel, Fichte nyomán úgy vallván, hogy ha a tények nem változnak a céloknak megfelelően, akkor „umso schlimmer für die Tatsachen”. A magyar jogi rendszerváltozás mindkét hibába beleesett: egyrészt a jogi tételeket, kijelentéseket társadalmi érvényesülésüktől (vagy nem-érvényesülésüktől) függetlenül kezelte érvényesként, s így jogiként, másrészt viszont jogi tételeivel nem a jelenlévő társadalmi anyagra kívánt reflektálni, hanem tankönyvi, absztrakt elképzeléseket akart ültetgetni a jogállamiság kiskertjébe. Akkori alkotmányozásunk, törvényhozásunk ugyanis nagyban – és tán túlzottan – táplálkozott német formákból, megoldásokból, míg a mögöttes cél, ha tetszik, az új jogrendszer ideológiája pedig – formálói értékpreferenciái, érdeklődési vagy kutatási területei okán – az angolszász liberalizmus, az absztrakt „emberijogizmus” volt.

A jog azonban nem pusztá Sollen-tétel, amely egyik Seinból a másik Seinba emelhető, ültethető át, illetve nem is absztrakt, univerzális igazságok tárháza, amelyek

¹ VARGA CSABA: *Jogállami? Átmenetünk?* Pomáz: Kráter Műhely, 2007.

² 1949. évi XX. törvény (A Magyar Köztársaság Alkotmánya), 2 § (1) bekezdés: „A Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam.”

³ A schmitti kettős alkotmányfogalomról lásd CARL SCHMITT: *Verfassungslehre*. Berlin: Duncker & Humblot, 2003. 3–20.

mindenütt, időtől, tértől függetlenül, bármikor és bárhol alkalmazhatók. A formális alkotmánymódosítás teremtette jogállam lehetősége a reformáló állam kelet-európai képen nyugszik. A valódi társadalmi reformok helyett – amelyeknek alulról, spontán módon kéne kiindulniuk – a kelet-európai reformokat – II. József óta – a textusváltoztatgatás jellemzi, mintha pusztán felülről jövő parancsokkal (törvényekkel) –, tulajdonképpen tehát normatív fikciókkal valódi társadalmi létmozgásokat generálhatnánk.⁴ A jog kizárólagos csodaszerként nem hatékony, sőt – amint Anthony Allott az afrikai jogreformokat vizsgálva megállapíthatta – kontraproduktív is.⁵

Otto Koellreutter írja egyik alkotmányjogi könyvében, hogy „[a] jognak önmagában konzervatív karaktere van”.⁶ Miként értendő ez a konzervatív karakter? Akként netán, hogy a jog szükségszerűen megmervítené előzményeit; hogy semmiféle változást, reformot nem tűr el? Bizonyosan nem, hiszen ha a jog társadalmiságunk szabályozója, úgy együtt kell mozognia ezen társadalmiasság inherens változásaival és külső hatásaival – a jog konzervativizmusa így nem struktúra- hanem szituatív (reflektív) konzervativizmus. Mit jelent ez? A politika és a jog feladata közös: a 'jó élet' biztosítása. Mindezt minimum Arisztotelész óta tudhatjuk, hiszen „a városállam [...] fennmaradásának célja a boldog élet”,⁷ s „mivel a jog nem más, mint az állami közösség rendje”,⁸ természetes, hogy a jog ősi feladata e boldog (közösségi) lét biztosítása. A politikai filozófiák, ideológiák többé-kevésbé egyet is értenének abban, hogy mi a 'jó élet' tartalma. Ha azonban az egyes elemek esetleg konfliktusba kerülnek egymással (például jó dolog a szabadság és az egyenlőség is, de esetleg az egyik csak a másik rovására bővíthető), akkor a konzervatív egészen másképp viselkedik, mint a többi izmus. John Kekes szerint ugyanis a konzervatívok ellenfelei „a listáról valamilyen kisebb csoportot választanak ki, amit valamilyen értelmezési keretbe foglalnak, majd kijelentik, hogy az általuk kiválasztott és értelmezett feltételek a legfontosabbak. [...] Ezzel meg is adják a kulcsot a feltételek között kialakuló konfliktusok általuk javasolt megoldásához. Ha az általuk fontosabbnak vélt feltételek ütköznek a többivel, akkor szerintük az előbbieknél meg kell előzniük az utóbbiakat. [...] A konzervativizmus ellenfeleinek közös stratégiája tehát, hogy egyes feltételeknek a többi megelőző jelentőséget tulajdonítanak, s a velük konfliktusban állók elé helyezik őket.”⁹ Azaz az összes nem konzervatív ideológia (liberalizmus, szocializmus, politikai katolicizmus, fasiszmus, stb.) képviselője, ha megpörgeti a földgömböt és tetszőlegesen rámutat egy helyre, azonnal meg tudja mondani, hogy az ott esetleg felmerülő problémák miként kezelendők: a liberális bizonyosan több szabadságot, a szocialista több egyenlőséget, a katolikus több erkölcsiséget, hitet, a fasiszta meg esetleg több testvériséget javasolna. Egy amerikai liberálisnak nem kellett 1989-ban Magyarországra

⁴ A problémáról lásd VARGA CSABA: Rechtskultur – Denkkultur. Einführung zum Thema. *ARSP Beiheft*, 1989. Nr. 35. 9–10.

⁵ Témáról lásd VARGA CSABA: *A jog és korlátai (Anthony Allott: A hatékony jogi cselekvés határaitól)*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet, 1985.

⁶ OTTO KOELLREUTTER: *Staatslehre im Umriss*. Göttingen: Göttinger Verlagsanstalt, 1955. 69.

⁷ ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. Budapest: Gondolat, é. n. 7. (1252b)

⁸ ARISZTOTELÉSZ i. m. 9. (1253a)

⁹ JOHN KEKES: *A konzervativizmus ésszerűsége*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2001. 47–48.

jönnie, magyarul megtanulnia, a magyar történelmet, néplelket tanulmányoznia; elég volt átfordítania néhány amerikai jogi dokumentumot. Ezt az attitűdöt nevezhetjük *uchronisztikusnak* – azaz olyannak, amely a jogot, a társadalmat, az államot, a politikát kikapcsolná annak mindenkori idejéből. A jogi ideológiák – engelsi kifejezéssel élve: a „*juristische Weltanschauung*”-ok – közül a pozitívizmust jellemzi ez az uchronisztikus látásmód. François Ost brüsszeli jogászprofesszor szerint a pozitívizmus törvényre, a normatívra redukált jogszemlélete azt sugallja, hogy a kiadott, elkészült jognak azonnal érvényesülnie kell, és nem veszi figyelembe az időtényezőt – ezzel pedig izolálja a jogot a társadalmitól.¹⁰ Nem véletlenül kedvelik a nem-konzervatív ideológiák a pozitívizmust, mert annak törvényképe kiválóan alkalmas – persze csak rövid távon – arra, hogy saját ideológiai, univerzális megoldásaikat kötelezővé tehesék egy adott környezetben. Az első Alkotmánybíróság ezt a technikát még döntéseibe is átvette, másolandó mintaként kezelve a német Bundesverfassungsgerichtshof döntéseit. A normatív szféra díszeiben mindenben meg is felelünk egy nyugat-európai jogállam feltételeinek, pusztán az „élő jog”, a jog mindennapjai nem igazolták vissza az 1989/90-es várakozásokat. Miért? Mert nem vettük figyelembe, hogy az egészséges jog – amint feljebb olvashattuk volt – konzervatív karakterrel bír, és hogy „[a] konzervatív mérce [...] nem elméleti, a priori vagy globális, hanem a jó élet politikai feltételei között fölmerülő konfliktusok megoldásának konkrét, gyakorlati és helyi útja-módja, hogy ezáltal a feltételek egész rendszerét megvédhessék. Hogy az egyes konkrét esetekben a megoldás mi lesz, azt nem lehet előre meghatározni, hiszen az mindig esetleges, történetileg változó megfontolásoktól függ”.¹¹ Azaz a konzervatív nem tudná pusztán egy földgömbpörgetés után megmondani, hogy épp a szabadságot, az egyenlőséget, a hitet vagy a testvériséget kell-e erősíteni – mindegyik fontos a jó élethez, preferencia-sorrendjük viszont nem örökérvényű, csak pillanatnyi, épp *ott és akkor* érvényes. A magyar alkotmány nyugati szövegek fordításaiból állítódott össze úgy, hogy a jog így nem a konkrét, helyi elvárásoknak akart megfelelni, hanem ideológiai igazságok megvalósítását, esetünkben a politikai liberalizmuséit tűzte ki célul. A liberális alkotmányjog így előre elképzeli, hogy milyennek kell egy alkotmánynak lennie, vagyis csak az ennek megfelelő tartalmú alaptörvényt hajlandó alkotmányként elismerni – nem az alkotmány kontextuális beágyazottsága, hanem az absztrakt alkotmányfogalma alá szubszumálhatósága érdekli. Schmitt mutat arra rá, hogy az alkotmány leíró fogalmából előíró, mégpedig ideologikus fogalom lett, ui. a modern alkotmány alapvetően a polgári liberalizmus elveit kodifikálja. Tehát az alkotmány egyrésről immár nem jogfilozófiai, hanem politikai filozófiai fogalom lett, másrésről nem leíró, hanem előíró kategóriává vált. Miért veszélyes ez? Mert az alkotmány is ideológiává lesz. Az ideológia pedig nem csak – marxi értelemben – hamis tudat, de absztrakt értékek gyűjteménye is. Ha az alkotmány érték-charta, akkor leválthatatlan, megváltoztathatatlan, mert immár nem formája, hanem tartalma okán érvényes, azaz csak a forma, de nem a tartalom cserélhető. Ez pedig a jogi gondolkodást nem nyitottá, hanem zárttá teszi.¹² A magyar rend-

¹⁰ FRANÇOIS OST: *Le temps du droit*. Paris: Editions Odile Jacob, 1999. 164.

¹¹ KEKES i. m. 49.

¹² Minderről lásd CARL SCHMITT: *Die Tyrannei der Werte*. In *Säkularisation und Utopie*. Ernst Forstthoff zum 65. Geburtstag. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz: W. Kohlhammer Verlag, 1967. 37–62.

szerváltás tehát eleve olyan fogalmak között zajlott le, amelyek a létrejött Sollen-környezetet nem kognitíve nyitottá, hanem zárttá tették. Igaz, hogy működésének érdekében a jog elkülönül a társadalmi összegészen belül, saját fennmaradását szolgáló belső mechanizmusokat alakít ki (formalizálódik és objektíválódik), de feladatát csak akkor tudja helyesen betölteni, ha a strukturális zártságot kognitív nyitottság kíséri. Ezzel szemben, ha az alkotmányt érték-chartának gondoljuk, amelyben valamely politikai ideológia „igazságainak” kell megjelenniük, a struktúra kinyílik, mert az ideológia bármikor újraértelmezheti azt, de a magas fokú absztrakció okán kognitíve zárt lesz. Eufemisztikusan a jog ‘alkotmányjogiasításának’ nevezi a jogtudomány ezt a káros folyamatot – miközben a jog ideologizálásáról van szó. De a lényeg ugyanaz: az absztrakció okán a jog nem reagál a környezetére, mert – ahogy Pokol Béla, a téma hazai kutatója megjegyzi – „az alkotmányos alapjogok és -elvek normatív tartalma jóval absztraktabb, mint a hagyományos jogterületek szabályai.”¹³

II. Prudentia iuris

Nos, 2008-ban ideje lenne kognitíve kinyitni jogunkat. Ehhez nem a Sollen-szférára kell hatni, hanem a társadalmi valóságra – csak így biztosítható, hogy a jogállam nem idegen anyag marad, hanem egy adott kultúrába szervesül. Ha előbb születik a forma, és csak azután a tartalom, akkor vagy erőszakkal roncsoljuk a tartalmat azért, hogy mindenképp belekényszerítsük előre gyártott formánkba (alkotmány), vagy a tartalom kiveti, szétveti a formát. A tartalmat, a társadalmi közeget kell alakítani – erre nem az intézmények, a formák, a halott betűk szolgálnak. Explicit jogi eszközökkel rendszerváltás tehát nem hajtható végre. Kevés jogtudós vette észre azt a nagy, elméletileg is inspiráló lehetőséget, amit egy rendszerváltás nyújt. Normáink által meghatározott társadalmiasságunkban hajlamosak vagyunk önértéket, önműködést, öncélt tulajdonítani a jog alrendszerének – csak a válságos, rendkívüli helyzetben merülnek fel azok a kérdések, amelyek vizsgálata révén normális állapotainkról is többet tudhatunk meg.

Varga Csaba jogfilozófus, Egyetemünk népszerű oktatója azon kevesek közé tartozott, akik nem csak ma, de egykoron is a kitaposatlan utat járták volna – saját, hazai fogalmakat, s nem mirelített megoldásokat keresve. Elméleti munkásságában igen korán megsejtette a jog eszközjellegét, a jogi absztrakció, axiomatikus gondolkodás káros hiábavalóságát, a kulturális kontextus és az emberi akarat alakító szerepét. Nem polemikus, politikus jogfilozófus ő. Varga Csaba a kortárs jogelmélet része, rövid ideig tartó miniszterelnöki tanácsadóskodás kivételével akadémiai tudós, aki távol tartja magát a közéleti csörtéktől, de aki éppen tudományának magas szintű művelése révén jön rá, hogy milyen fontos közéleti szerep hárul tudományának tárgyára, a jogra. Gondolkodásuk rendkívülisége, bátorsága, újszerűsége okán említhető mégis Carl Schmitt-tel együtt, noha életművük explicit módon nem referál egymásra. Másért, máshogy, más műveltség, tudás alapján jutottak azonos felismerésekre. Schmitt a hagyományos hegeli német szellemtörténet részese, aki folyamatosan aktualizál jogelméleti műveiben, hiszen voltaképp jelentős könyveinek egy része is eleve egy-egy

¹³ POKOL BÉLA: *A bírói hatalom*. Budapest: Századvég Kiadó, 2003. 170.

korabeli „ügy” megvitatása, kifejtése. Varga Csaba kezdetben a frankofón világ (Chaïm Perelman, Michel Villey), majd később az angolszász befolyása alatt állt, Carl Schmitt-tel való találkozására tudományos munkái alapján későbbi életrajzaire tehető. Munkásságuk lényege, iránya is eltérő. Carl Schmitt nem a hagyományos jogelméletet művelte, igazán jogelméleti munkának csak néhány tekinthető, a többi műve inkább politikai filozófiai munka. Könyvei olvasmányosak, tömörek, csattanósak, vitriolosak, s nem csak egy szakmai réteg, hanem eleve a széles nyilvánosság számára készültek. Mivel munkásságának központi kategóriája a politikum fogalma, politikai, politikus szerzőnek tarthatjuk, aki tudatosan foglalkozott politikailag aktuális, érzékeny kérdésekkel, tudatosan polarizált, tudatosan vitte *ad extremum* gondolatait, tudatosan mozdult el a jelenségek legvégső határáig, hogy azután – immár szellemi expedíciójának, kalandjának eredményével – onnan nyomulhasson vissza középpontjukba.¹⁴ Nem így Varga Csaba, aki egy hagyományos jogtudósi életutat tudhat maga mögött. Varga Csaba egyetemi tanulmányai elvégzése után – Kulcsár Kálmán támogatásával – kikerült a pécsi világ politikai szorításából, az MTA Jogtudományi Intézetében kapott állást, ahol a marxista Szabó Imre tán toleranciából, tán a tudás előtti tiszteletből eltúrta a sem világnézetileg, sem származásilag nem rendszerkonform fiatal kutatót. Az itteni jogelméleti munkái azonban semmiképp sem hasonlíthatók Carl Schmittéihez: száraz precizitás, barokkos fogalmazás, többsoros körmondatok, a kívülálló számára érdektelen témák. Azonban egyik korai monográfiájában, a Lukács György jogképét ábrázolóban is felfedezhető a mai Varga Csaba: az ott leírt – Lukács nyomán induló – jogontológiai vizsgálódásai hasonló eredményre vitték, mint Schmittet, aki a jog mögött az *ontoimmanens* semmit, de ennek okán az emberi tényező aktív, akaratos szerepét látta. Ebben a könyvében Varga Csaba részletesebben is foglalkozik már Carl Schmitttel – Cs. Kiss Lajos ezért jegyzi meg, hogy „a jogfilozófusok közül [...] Varga Csaba volt az, aki jogelméletileg a lukácsi társadalomontológiai szemléletmódnak elköteleződve elsőként kísérelte meg az ideológiakritikai összefüggésből kiemelni, és elmélet-konstrukciós szempontból felhasználni Schmitt jogfelfogását.”¹⁵ Varga Csaba ugyanis a lukácsi jogontológiai felismeréseket, az újkantianus tézisek bírálatát visszavezeti – Lukács mindenféle „tiltakozása” ellenére – Schmittre:¹⁶ Schmitt elutasítja a formális érvényességet, a normativizmust, s a jogi episztemológia helyett – mint később Lukács is – már eleve jogi ontológiát akart felépíteni. Számára a központi fogalom a politikum, amely állami rendben jogként egyaránt megnyilvánulhat, de amely lényegét tekintve több és más, mint az állam és a jog. Varga Csaba is megérzi – Lukács nyomán –, hogy a jog nem egy formális váz, hogy „[v]égső soron [...] nem az érvényességből következik a mindenkori jog tényleges működése”.¹⁷ Varga Csaba szerint tehát a jog nem objektivitás, csak önideoló-

¹⁴ *Ad extremum* gondolkodásáról lásd BERNARD TUCKER: Ausnahmestand. An den Grenzen von Aufklärung und Liberalismus. In KLAUS HANSEN–HANS LIETZMAN (Hrsg.): *Carl Schmitt und die Liberalismuskritik*. Opladen: Leske + Budrich, 1988. 93.

¹⁵ CS. KISS LAJOS: Találkozások Carl Schmitttel. In CS. KISS LAJOS (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2004. 102.

¹⁶ VARGA CSABA: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest: Magvető, 1981. 93–100.

¹⁷ VARGA (1981) i. m. 96.

giájában objektív, ám valójában mindig egy mögöttes célt szolgál, amely célhoz képest a jog mint eszköz alárendelt szereppel bír. Ahogy említett Lukács-tanulmányában írja: „a jog önmagában elégtelen a társadalmi magatartás tényleges befolyásolására. [...] [A] jogi komplexus annyiban tölti be közvetítő funkcióját, amennyiben az összkomplexus összmozgása is végső soron azonos irányú ösztönzéseket sugall.”¹⁸ A pozitívizmus ennek felismerését vétette el, s így csak egy jogi episztemológiát volt képes alkotni: „az újkantiánusok a jogi tételek »érvényességét« elválasztják minden társadalmiságtól [...], legjobb esetben immanens értelmezését adhatják a mindenkor érvényes jogtételeknek, de sohasem tudományos magyarázatát keletkezésüknek, hatálytalanná válásuknak.”¹⁹

Az episztemologikus látásmód szervezni akarja a jogot, rendszerezni, s csak a jogra fókuszál – véleménye szerint akkor tökéletes jogunk, ha axiomatikusan szervezett, s akkor *jogias* a jogtudomány diskurzusa, ha minden (episztemológiailag) nem-joginak tartott elemtől mentes. Ahogy az egykori szovjet jogfilozófus, Eugen Paschukanis már-már gunyorosan megjegyezte: „[a] tisztán jogi, tehát feltétlenül heteronóm Sollen számára maga a cél is mellékes, közömbös.”²⁰ Az axiomatikus jogkép arra a fikcióra épül, hogy van a jogon bévül egy kezdőpont – mint tudjuk, ennek igazolása egyelőre senkinek sem sikerült: a természetjog bármilyen isteni származtatottsága a hit, míg a kelsen-i hipotetikus alapszabály a fiktív logika alkotása. A jog belülről nem lezárható, s belülről nem felépíthető – ezt maga Kelsen ismerte el, amikor 1914-ben az alábbiakat írta egy tanulmányában: „[...] kiindulópontnak mindig valamiféle végeredményben önmagát érvényesként előfeltételezett és legfelsőbb normát (vagy normarendszert) kell tennünk. Ezen utolsó, mint a jogi megismerés előfeltételeként szereplő norma érvényességéről szóló kérdés a jogi megismerésen kívül helyezkedik el. Ez a végeredményben legfelsőbb normaként előfeltételezett úgymond az archimedeusi pont, ahonnan a jogi megismerés világát mozgásba hozzák. Ennek a pontnak a kiválasztása alapjában véve *nem jogi, hanem politikai kérdés*, és ezért az önkényesség látszatát hordozza a jogi megismerés nézőpontjából.”²¹ Ha nincs belső fundamentum, hiábavaló a rendszerszerűséghez való túlzott ragaszkodás. Mindezzel pedig cáfolni tudjuk a jog axiomatikus rendszerként való elképzelését, a jog logizálását, ui. mivel ezen jellemzők a jogot leválasztják a társadalomról, képtelen lesz feladatát betölteni. Amikor a jogállamiság fogalmát nem társadalmilag, politikailag, hanem logikailag – ráadásul az arisztotelészi Organonban leírt logikai gondolkodás alapján – akarjuk értelmezni, megfogalmazni, alkalmazni, a jog sajátosságai okán – azaz annak okán, hogy nincs empirikusan igazolható kiindulópont saját rendszerén belül – mindez csak tautológiába vezethet, amely a körforgás sajátosságából fakadólag zárja le bármely

¹⁸ VARGA (1981) i. m. 188.

¹⁹ LUKÁCS GYÖRGY: *Az ész trónfosztása*. Budapest: Magvető Kiadó, 1978. 585–586. Az érvényesség ontológiai elemzéséről lásd TECHET PÉTER: Az »érvényesség« mint a jog intézményesedett értelmének biztosítója. *Jogelméleti Szemle*, 2007/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/techet32.mht>

²⁰ EUGEN PASCHUKANIS: *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus. Versuch einer Kritik der juristischen Grundbegriffe*. Freiburg: ça ira-Verlag, 2003. 49.

²¹ HANS KELSEN: Reichsgesetz und Landesgesetz nach österreichischer Verfassung. *Archiv des öffentlichen Rechts*, Bd. 32, 1914. 217. (kiemelés tőlem)

kapcsolódás, más társadalmi alrendszerrel való érintkezés lehetőségét. Ebben a tautologikus joglogikában megvalósítható a Hans Vaihinger által leírt *Ideenverschiebung*, az eszmék, gondolatok dogmákká erősítése, ahol „a mintha (*als ob*) mivel és hogy (*weil und dass*) lesz”.²² Az axiomatikus rendszerben mindez a logika „kényszerítő ereje” révén „történik”. Egy axiomatikus rendszerben axiómák és teoreémák vannak. Az axiómák „definiálatlan definíciók”, amelyek az egész rendszer hallgatólagos jelentését adják. Ezen axiómákból teoreémákat vezetünk le: pontosan az adott szükségszerűségek felismerésével; ui. a teoreémák nem rendelkeznek önálló létokkal, hanem létük, s így bizonyosságuk is az axióma(k)ból nyert. Ezt a kibontási folyamatot nevezi Ulrich Klug „láncbizonyításnak”, míg a rendszer fogalmainak meghatározása a „definiálatlan definíciók” révén történik (ez a „láncdefiniálás”).²³

Valamennyi jogi (tan)könyv is ezen metódus szerint „vezet be bennünket” a jog csodás világába: először mindig megadják az alapfogalmakat, s aztán ezekből levezetik, majd definiálják a teoreémákat; az így nyert fogalmakkal pedig már meghatározhatók lesznek a bizonyítatlanként felállított axiómák is. Ez azonban egy körkörös bizonyítást eredményez, ahol voltaképp semmi sem igaz vagy hamis, mert nem a valóságnak, hanem az emberi fantáziának teremtményei. Például a jogállamiság kifejezését olyan fogalmakkal szoktuk definiálni, amely kifejezések logikailag voltaképp a jogállamiság axiómájának teoreémái. Ergo felállítunk axiómákat, levezetünk belőlük teoreémákat, s aztán ezen teoreémák segítségével definiálni véljük axiómáinkat is. Voltaképpen a fentebb leírt vaihingeri *Ideenverschiebung* logikai leírása mindez: a formállogika segítségével kezdeti hipotéziseinket (axiómák) a hipotézisek szükségszerű hipotéziseivel (teoreémák) doktrínákká erősítjük.

Mondhatom tehát, hogy az én rendszeremben a jogállamiság „szükségszerű következménye”, hogy minden körte alma, s utána *ex cathedra* jelenthetem ki, hogy ahol nem minden körte alma, az nem is jogállam. A logika mindezt megengedi, hiszen „[a] logikának sehol sem kell elhajlania, minthogy az egyoldalúság már a premisszában benne van”.²⁴

Azonban tán e túlzó példa is rámutat arra, hogy a *logizálás* nem a jogban, nem a társadalomtudományokban, hanem a matematikában lehet csak követendő példa. Mert és ugyanis: eltérő a két tudománytípus vizsgálati anyaga.²⁵ A jog tudományának lényege, hogy belőle semmi nem ismerhető meg, mert nem létező, hanem gondolt, teremtetett valóságról van szó. Önszervezéséhez, megismerhetőségéhez ugyan szükséges a logikai koherencia, de a jog egészét – lényegének sajátosságai okán – nem a logikum, hanem a praktikum jellemzi. Chaïm Perelman is a jogban a gyakorlati ész fontosságát hangsúlyozza.²⁶ Kétféle tudomány van ugyanis: gyakorlati (*phronesis*,

²² HANS VAHINGER: *Die Philosophie des Als ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*. Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1920. 222.

²³ ULRICH KLUG: *Juristische Logik*. Berlin–Heidelberg–New York: Springer Verlag, 1982. 15–16.

²⁴ CARL GUSTAV JUNG: *A lélektani típusok általános leírása*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2006. 120.

²⁵ A két „világkép” eltérőségéről lásd SZABÓ MIKLÓS: *Bevezetés az állam- és jogtudományokba*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 2001. 17–18.

²⁶ CHAÏM PERELMAN: *Juristische Logik als Argumentationslehre*. Freiburg–München: Verlag Karl Alber, 1979, 132–133.

prudentia) és elméleti (*epistema, scientia*). Az újkorban azonban kizárólag a *scientia* lett a tudományosság szinonimája, és így a *prudentia* tudományosítása, „*scientianak* való alávetése” lett a cél.²⁷ Ennek megfelelően a juriszprudencia is (amely nem *juris-scientia*!) „olyan elvárásoknak vetette alá magát, amelyeknek a dolog természeténél fogva nem tudhatott megfelelni.”²⁸ A juriszprudencia sem mellőzheti persze a tudományosságot, de ahelyett, hogy absztrakt tételek logikai játékvá válnék, inkább arra a gyakorlati kérdésre kell gyakorlati választ adnia, hogy „mit *ajánlatos* tenni?”²⁹ Nos, Varga Csaba alább ismertetendő kritikái írásaiból a *contrario* következhetik erre a válasz.

III. Jogállami kérdőjelek

Amíg a jog tovahömpölyög egy adott alkotmány keretein belül, nem merülnek fel gyakorlati élel a jogontológiai kérdések. A rendszerváltozás okán a magyar jogfilozófia azonban – ha többségében nem mulasztotta volna el – rákérdezhetett volna a jog értelmére, céljára, tartalmának, formalizálódásának, objektíválódásának folyamatára. Nem véletlen, hogy amikor Varga Csaba a jogállami átmenet kérdéskörével foglalkozik, maga is rámutat arra, hogy „[a] problémakörben rejlő látszólag időleges aktualitás voltaképpen mégis a jog végső létét, értelmét, jelentését, önazonosságát vallatja.”³⁰ Varga Csaba számos publikációban pontosan ezt kísérte meg. Első magyar nyelvű gyűjteményes kötete a témában 1998-ban jelent meg,³¹ amelynek korábbi angol nyelvű változata a nemzetközi tranzitológiai bibliográfia kihagyhatatlan része.³² Ezen kívül két szerkesztett könyvvel segítette a folyamatok jobb érthetőségét, esetleges sikerét. Az 1995-ben megjelent *Igazságtétel jogállamban* című gyűjteménye számos igen érdekes jogalkotói, törvénykezdeményezői szöveget közöl újra térségünk-ből.³³ Az 1998-ban megjelent kötetben olyan liberális szerzők cikkei olvashatók, akik ha nem is cáfolatát, de legalábbis árnyalását biztosítják saját eszméiknek.³⁴ Egyetemi tankönyvként is rendszeresített további könyvének önálló fejezetében más, a témakörhöz kapcsolódó néhány írását gyűjtötte össze.³⁵ Tavaly pedig újból jelentkezett

²⁷ Vö. MARTIN KRIELE: *Recht und praktische Vernunft*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979. 17.

²⁸ KRIELE i. m. 18.

²⁹ A Hermann Kantorowicz-féle *Begriffspragmatismus* is arra mutat rá, hogy a jog definiálásakor nincs kész válaszuk, azaz nem arra keressük a választ, hogy mi a jog, hanem arra, hogy *mi legyen a jog* (mit értünk a jog alatt), s így már nem a jog köt bennünket, hanem mi alakíthatjuk szabadon a jog eszközintézményét. (Vö. HERMANN KANTOROWICZ: *Der Begriff des Rechts*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1957. 24–25.)

³⁰ VARGA CSABA: A jogbölcsekedés állapota Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, 2006. XLVII/1. 22.

³¹ VARGA CSABA: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest: AkaPrint, 1998.

³² VARGA CSABA: *Transition to Rule of Law. On the Democratic Transformation in Hungary*. Budapest: Lorand Eötvös University Faculty of Law, 1995.

³³ VARGA CSABA (szerk.): *Igazságtétel jogállamban. Német és cseh dokumentumok*. Budapest: Windsor Klub, 1995a.

³⁴ VARGA CSABA (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest: Windsor Klub, 1998.

³⁵ VARGA CSABA: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest: Szent István Társulat, 2004. 343–422.

addig megjelent írásaival: a Kráter Műhelynél kiadott kisalakú könyv, amelynek angol nyelvű, bővített változata³⁶ idén látott napvilágot, tizenhárom hosszabb-rövidebb tanulmányt tartalmaz. Mindegyik az exponált problémakör egy-egy szeletét emeli ki, legyen szó nemzetközi tapasztalatokról (Argentína, jelceni Oroszország, Litvánia), magyar sorskérdésekről (hortobágyi kényszermunkatáborok, 1956), explicit jogelméleti témákról (a jogállamiság fogalma, a magyar Alkotmánybíróság munkájának átfogó kritikája) vagy aktuálpolitikai vetülettel is bíró cikkekről, amelyek első változatukban a Magyar Nemzet publicisztikai rovatában voltak olvashatók (a mai magyar alkotmány helytelensége, a polgári engedetlenség lényege).

1. Láthatatlan alkotmány(sértés)?

Az egyik legérdekesebb mindezek közül a magyar Alkotmánybíróság lepezett jogújításáról szóló írás. Varga Csaba egy fiatal francia kutató könyve³⁷ kapcsán elemzi azt a módot, ahogy a magyar Alkotmánybíróság mindenféle kontextus kialakítása nélkül, a következmények számba nem vételével, pusztán önnön tudásának alternatíván igazában bízva lépett fel a hatáskörét jóval túllépő döntéseiben jogalkotóként, s hogy ezek a döntések voltaképp a német alkotmánybírósági gyakorlat szorgalmas és fantáziátlan másolatai voltak pusztán. Az alapvető probléma mindezzel, hogy a magyar bíróság saját hatáskörein túl – ha tetszik: a rá vonatkozó törvényi helyeket megsértve – a rendszerváltás politikai folyamatát jogi mezőbe akarta terelni, ráadásul – amint fentebb megállapítottuk volt – egy kognitíve zárt mezőbe, ahova a „külső” nem szűrődött be, csak a „belső” nyilatkoztatott mindig ki. Az Alkotmánybíróság működését szabályozó törvény értelmében az Alkotmánybíróság csak értelmezni, de nem átírni, átértelmezni lett volna jogosult a jogszabályokat, azaz nem csak az explicit jogalkotás, de az implicit, rekontextualizálással megvalósuló is tilalmas a számára.³⁸ Ezzel szemben az első elnök nagyvonalúan jelenti ki, hogy „[a]z Alkotmánybíróság az alkotmánybírósági törvényben adott hatáskörét meglehetősen szabadon kezeli.”³⁹ Az aktivizmus arra irányult, hogy a politikumtól elvonja a döntési jogkört a *Verfassung* (politikai egzisztencia) mibenlétéről, s a *Verfassungsgesetz* (alkotmányi törvény) értelmezésével voltaképp a *Verfassung* lényegét határozza meg. Pedig a *Verfassung* mindig a politikum alkotása – a jogalkalmazó csupán ennek keretei között jogosult értelmezni, alkalmazni a jogot, esetünkben az alkotmányi törvényt. Nos, amit a magyar jogászok egy része zokszó nélkül figyelt végig, egy francia fiatal kutató – Catherine Dupré – kezdte el kritikával elemezni. Dupré könyvéről szóló gondolatait Varga Csaba Kilényi Géza hetvenedik születésnapjára készült emlékkönyvben közölte először; sajátos, hogy éppen Kilényi Géza volt az, aki ízig-vérig jogásként,

³⁶ VARGA CSABA: *Transition? To rule of Law? Constitutionalism and Transitional Justice Challenged in Central & Eastern Europe*. Pomáz: Kráter, 2008.

³⁷ CATHERINE DUPRÉ: *Importing the Law in Post-Communist Transitions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Oxford & Portland Oregon: Hart Publishing, 2003.

³⁸ 1989. évi XXXII. tv. (Abtv.) „1 § Az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik: [...] g) az Alkotmány rendelkezéseinek értelmezése;...”

³⁹ SÓLYOM LÁSZLÓ: Az Alkotmánybíróság önértelmezése. *Jogtudományi Közlöny*, 1992/6. 273.

érezve mesterségének belső működését, bírálta Sólyom aktivizmusát, és – többek között – Schmidt Péterrel együtt megpróbált szembeszegülni. (Nem mellékes egy alkotmánybíróság esetében, hogy közjogász valójában Kilényi, Schmidt és Ádám Antal volt csak az első testületből.) Catherine Dupré voltaképp rácsodálkozással konstatálja könyvében, hogy a magyar alkotmánybírósági gyakorlat milyen mélyen táplálkozott német és más külföldi forrásokból, és ez még akkor is rendkívüli egy nép jogéletében, ha tudjuk, hogy a globalizáció idejében erősödik a kommunikáció az egyes nemzeti jogok és bíróságok között – amely folyamatot csak erősítik az európai jogharmonizációs kötelezettségek –,⁴⁰ ill. egy rendszerváltás eleve együtt jár némi jogváltással. A körülmények tehát közrejátszhattak a jogimport nagy volumenében, hiszen „a változás nem lehetett sem részleges, sem fokozatos, mivel valamennyi kulcsfontosságú politikai intézményt le kellett cserélni. A változások nagyságrendje is jelentős volt, mivel a posztkommunista átmenetek legalább annyira érintették a politikát és az ideológiát, mint a gazdaságot és a jogot.”⁴¹ De az a mód és mérték, ahogy és amilyen rendben – ráadásul nem is egy jogalkotó, hanem egy jogalkalmazó szerv részéről – lezajlott a jogimport, már egyáltalán nem volt szükségszerű. Ráadásul a jogiség lényegével és értelmével is ellentétes mindez. Ha ugyanis a cél a jogállam megteremtése volt, akkor nem abban kellett volna bízni, hogy amennyiben nyugati fák lombkoronáját áthozzuk kis hazánkba, akkor majd lesz hozzá gyökér is, hanem ki kellett volna alakítani azt a táptalajt, amelyből – saját céljainknak, érdekeinknek megfelelően, elvégre is nem az ember van a jogállamért, hanem a jogállam az emberért⁴² – kisarjad egy jogállami kultúra. Azaz „[...] pontosan az a társadalmi talapzat hiányzott, amire bármi egyéb, azaz egy a nyugati berendezkedésre valamelyest valóban emlékeztető működés felépülhetett volna. Paradoxikusan kifejezve, polgári társadalom kifejlődése hiányában vergődik és diszfunkcionál egy feladatként éppen abból kitermelendő, de helyette felülről készként a társadalomra oktrojált, tehát erővel ráépített s – »úgy, ahogyan tud« – működésbe taszított szerkezet.”⁴³ A magyar jogátvétellel tehát kettős a probléma: egyrészt az átvétel absztrakt mivolta, azaz az abban való optimista bizakodás, hogy a jogi fogalmak bárholnan bárhová ültethetők, anélkül, hogy jelentésük, hasznuk, értelmük megváltoznék; másrészt önmagában problematikus, hogy az átvétel ürügyén feladatkörétől eltérő feladatokat vállalt a magyar Alkotmánybíróság, és „az átmenetiségből is stratégiai ugródeszkát fabrikált magának.”⁴⁴ A szervesületlenség veszélye kapcsán Dupré is megjegyzi, hogy „az új jogi kultúra fejlesztéséhez a szigorúan vett jogi szférán kívüli összetevők is szükségesek”,⁴⁵ azaz óvakodni kell az „intézményi optimizmustól”,⁴⁶ amely pusztán formákkal teremtene

⁴⁰ CATHERINE DUPRÉ: Jogátvétel és alkotmányos változások a posztkommunista átalakulások során. In JAKAB ANDRÁS–TAKÁCS PÉTER (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása. 1985/1990–2005*. Budapest: Gondolat–ELTE ÁJK, 2007. 1020–1022.

⁴¹ DUPRÉ i. m. 1023.

⁴² Vö. RUMI TAMÁS: Szembenézés a jogállam előtti múlttal – a német példa és tanulságai, különös tekintettel az elévülés kérdésére. *Collega*, 2005. október. 46.

⁴³ VARGA (2007) i. m. 81.

⁴⁴ VARGA (2007) i. m. 77.

⁴⁵ DUPRÉ i. m. 1033.

⁴⁶ DUPRÉ i. m. 1029.

informális környezetet, miközben a társadalmiasulás folyamata ellenkező irányt mutat: az informálistól a formálisig tart. Varga Csaba külön elemzés alá vonja, hogy a jogalkalmazói jogimport milyen strukturális-kognitív lecsapódással járt az Alkotmánybíróság működését, relációit, szervezetét, munkáját illetően. Véleménye szerint az Alkotmánybíróság mitologikus légkört teremtett maga körül, hivatkozásaiban – közelebbről meg nem nevezett – általános alkotmányi gyakorlattal igazolva döntéseit: „[j]ogon belülről kétségbevonhatatlan hatalma és megközelíthetlensége tudatában, annak tudatosságában, hogy léteéhez formális értelemben bőven elég, ha az őt éltető társadalommal pusztán egyirányúan s felülről, bármiféle visszajelzés iránt érdektelenül, tehát kizárólag kinyilatkoztatásszerűen kommunikál, alkotmánybíróságunk némi igénytelenséget tanúsítva megelégedett egy pusztá retorikai fogással, jelesül, a »modern alkotmányokra« és hasonlóra történő üres álhivatkozások álságával”.⁴⁷ A magyar Alkotmánybíróság eleve szereptévesztéssel indult neki feladatának. Az alkotmánybíróság – eredeti kelsen funkciójában – a törvények és egyéb, alkotmány alatti jogszabályok alkotmányosságát, de nem az alkotmány „alkotmányosságát” hivatott ellenőrizni; a magyar Alkotmánybíróság azonban az Alkotmányt nem adottságként, készként fogadta el, hanem saját különféle elveit a fölé projektálva, megalkotta a láthatatlan alkotmány fogalmát, amelynek tartalmát természetesen csak a talárosok képesek felismerni, s amely tartalom még egy újabb alkotmány módosítással sem lenne módosítható. Hiszen maga Sólyom László jelentette ki, hogy „a napi politikai érdekből módosított vagy értelmezett Alkotmány *fölött* az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál [a láthatatlan alkotmány]; annyira, hogy *a várható új alkotmánnyal sem kerül ellentétbe*.”⁴⁸ Első olvasatra talán fel sem tűnik, milyen veszélyes gondolatot fogalmazott meg itt az AB egykori elnöke. Hiszen mondandója lényege, hogy az Alkotmánybíróság nem csak azt a jogot vindikálja magának, hogy az Alkotmány állítólagos jelentését (láthatatlan értelmét) megadja, de még azt is leszögezi, hogy ezen megállapításaitól egy esetleges új alkotmány esetén sem lenne hajlandó megszabadulni, ergo: hozhat bármilyen új alkotmányt az erre feljogosított szerv, a jogalkalmazó előre kijelenti, hogy miként hajlandó azt alkalmazni, értelmezni. Ez olyan, mintha a Legfelsőbb Bíróság kijelentené, hogy lehet bármi a Ptk. tartalma, ők úgyis a saját elképzeléseik szerint fogják értelmezni azt, és semmilyen jogszabálytól nem hagyják zavartatni magukat. A magyar Alkotmánybíróság mindezt azért tehette meg, mert munkáját a közvélemény nem kísérte figyelemmel, ráadásul jogi felelőssége a nullával volt egyenlő, hiszen a jogszabályok végső értelmezőjeként ő mondhatta ki, hogy mi a jog – és ebben semmi nem korlátozta. Avagy pontosabban: mivel az értelmezési láncolat végén helyezkedett el az Alkotmánybíróság, mindenfajta visszacsatolási kényszer, ellenőrzés nélkül, így eséllyel és – ha tetszik, a jog belső lényegéből következően – jogosan hagyhatta mindazt figyelmen kívül, ami értelmezéseit korlátozhatta volna. Mindez jogilag kevésbé bírálható. Hatásában már annál inkább. Az Alkotmánybíróság aktivizmusa ui. a rendszerváltás depolitizálása, a közösségképzés helyett a féktelen individualizáció, a személyvédelem absztrakt érvényesítése, a libe-

⁴⁷ VARGA (2007) i. m. 83.

⁴⁸ SÓLYOM (1992) i. m. 274. (kiemelések tőlem)

rális dogmák jogiasítása volt – de a jogállami környezet csak nem akar(t) megszületni. Talán, mert a jogátvétel túlságosan a tervezőasztalok között zajlott le. Dupré Budapesten elmondott lakonikus gondolatait idézhetjük leginkább mindezzel kapcsolatban: „Az átadók sikeresnek minősíthetik az átadást akkor is, ha csak papíron következnek be változások, például új törvényi vagy alkotmányi rendelkezések formájában, amelyek bizonyítják, hogy az ő modelljüket vették át. Az átvett jog fejlődésén ezen a kezdeti szinten túl azonban esetenként nem akarják vagy talán nem is képesek követni. Néha az átvevők is megelégedhetnek azzal, hogy papíron megtörténtek a változások. Ez azonban általában nem elegendő, hiszen az átvevők az átvett joggal és az általa bevezetett változásokkal kell éljenek; munkájuk jelentős része ezért az átvett külföldi jognak az új környezetbe való beillesztése és az átvételi források változatoságából fakadó inkonzisztenciák kiküszöbölése. Az átvétel ezért csak akkor ítéltetik sikerre, ha sikeresen beépül új környezetébe, azaz ha értelme van, nem csupán maguk az átvevők, hanem a jogot alkalmazó szélesebb jogi közösség számára.”⁴⁹ De elmondható-e ez egy olyan jogi normavilágról, amely csak a válsághelyzetekben hagy bennünket cserben? Dísz-e vagy biztonságot adó gépezet a jog? Nem Varga Csabán múltott, hogy csak dísz maradt.

2. Párhuzamok és merőlegesek

Varga Csaba több külföldi egyetemen is volt vendégoktató (Canberra, Tokió, Yale, Edinburgh, Münster), számos nemzetközi szervezet tagja, a Nemzetközi Jogfilozófiai Társaság magyar tagozatának vezetője, idegen nyelvű publikációi, könyvei a világ valamennyi könyvtárában megtalálhatóak, nemzetközi konferenciák gyakori meghívott előadója, így nem csak tárgyi, de személyes ismeretségei alapján is értő résztvevője, megfigyelője a nemzetközi jogelméleti világnak, az ott zajló töprengéseknek, s így a hazai jogászság téziseit, a hazai politikai diskurzusokat nem a magyar liberálisok provinciális bámulatával, hanem nemzetközi kitekintésű bírálatokkal kezelte a kezdetektől fogva. Ennek egyik plasztikus megnyilvánulása a taxisblokádnál után rendezett konferencia volt, ahol a magyar értelmiség, liberálisként akarva pompázni, kritikátlanul szajkózta a polgári engedetlenség amerikaiak által hitt „eszdéeszes” értelmezését – Varga Csaba azonban a forrásokig „úszott vissza” (szembe az árral), hogy a polgári engedetlenség lényegével szembesítse őket: azzal, amit a fogalom angolszász kigondolói és teoretikusai mondtak és mondanak e fogalomról s annak gyakorlatáról. Az akkori Bibó Kollégiumban lezajlott konferencia anyagát olvasva így ír Takács Géza a Valóság hasábjain: „Varga Csaba annyira más hangon szólalt meg, mint kollégái, hogy olvasás közben könnyű volt elképzelni, amint szavai nyomán a teremben hirtelen fagyos csend támad. Elrontotta a játékot. Nem lehetett a beavatottak mosolyával hallgatni. Szövege komoly és rideg, nincsenek kellemes distanciák. [...] Bizonyította és kijelentette, hogy a fogalomnak [ti. a polgári engedetlenségnek – TP] az amerikai szakirodalomban kimunkált meghatározása szerint a blokádnál nem volt polgári engedetlenség.”⁵⁰ Varga Csaba tehát szeret

⁴⁹ DUPRÉ (2007) i. m. 1030.

⁵⁰ TAKÁCS GÉZA: »Hadd tegyek egy utalást a taxisblokádra!«. *Valóság*, 1992/9. 112.

túlmutatni a hazai vitákon, megnézni a nemzetközi tapasztalatokat, amelyek ha nem is mindig őt igazolják, de egyet mindenképp bizonyítanak: a jogban nincs királyi út, nincs kizárólagos megoldás. Az a rendszerváltáskori elgondolás, hogy a jogállam ilyen és ilyen, hogy taxonomizálhatóak a jogállamiság kritériumai, nevétségesen bukik el a külföldi példákon.

Az egyik Argentínáé. Argentínában a rövid ideig tartó – úgymond demokratikus – időszakokat folyamatos puccsok, katonai diktatúrák szakították meg: 1955–1958 között tartott az ún. *Revolución Libertada*, 1958-ban Arturo Frondizi rövid idejű elnöki periódusát kezdhetette meg, aminek 1962-ben újabb puccs vetett véget, amit még egy követett 1966-ban. 1973-ban visszatértek a hatalomba a peronisták, de 1976-ban jött a menetrendszerű újabb katonai junta, talán a legvéresebb az összes közül. A *Proceso de Reorganización Nacional* nevű időszak alatti ún. piszkos háborúban (*guerra sucia*) 30 ezer ember tűnt el, többségüket a legbrutálisabb módon kínozták halálra a CIA által támogatott jobboldali terrordiktatúra. 1983-ban jött a demokratikus fordulat, amikor Raúl Alfonsín a Radikális Párt részéről megnyerte az elnökválasztást: ő a múlt feltárását, a bűnösök megbüntetését, igazságtételt ígért. Az eltűntek felkutatására önálló szervezet – CONADEP (*Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas*)⁵¹ – alakult, amely ma is folytatja még működését, küzdve az áldozatok egyre elfeledett igazáért. Alfonsín elnök mellett volt tanácsadó – hasonlóan, mint Varga Csaba Antall József mellett – Carlos Santiago Nino, neves argentin jogfilozófus, akit Varga Csaba korábban a Yale egyetemen személyesen is megismerhetett, s aki mellett Varga Csaba akkor is kiállt, amikor Ninot elveiért kezdték elfeledni egykori liberális barátai. Nino szerint az állam kötelessége, hogy a múlttal szembenézzen, hogy a múlt igazságtalanságait utólag orvosolja, akár úgy, hogy kárpótlásban részesülnek az áldozatok és családjaik, akár úgy, hogy a még élő bűnösöket felelősségre vonják, mégpedig visszamenőleges hatállyal (*ex tunc*), azaz nem saját rezsimjük, hanem az új demokratikus Argentína törvényei szerint. Emlékezzünk, hogy Nürnbergben sem történt ez másképp: a bűnösöket nem a jogállaminak hitt „*nullum crimen sine lege*” elv alapján ítélték el, hanem a cselekményük után született 1945-ös londoni jegyzőkönyvben rögzített elvek szerint. Igazolásképp Gustav Radbruch német jogfilozófus megalkotta híres distinkcióját az ugyan igazságtalan, de még kötelező törvény (*ungerechtes Recht*) és a törvény formájában megjelenő jogtalanság (*gesetzliches Unrecht*) között.⁵² Ennek értelmében a náci jog *Unrecht* volt, azaz annak alapján nem ítélték meg jogilag az azon időszakban történt cselekmények, illetőleg nem lehet arra hivatkozni, hogy a náciizmus bűnei elkövetésük idejében a náci jog szerint nem számítottak bűncselekménynek. Amit Nürnbergben műveltek – most nem beszélve az emberi jogok megsértéséről, a brutális kihallgatásokról, a korrekt eljárás negligálásáról –, az a jogállam szempontjából nonszensz volt, s mégis igazságosnak mondható, mert büntetlenül nem maradhattak a náciizmus szörnyűséges rémtettei holmi formalítások okán. Nürnbergben könnyedén tették túl magukat a megszálló hatalom képvi-

⁵¹ A CONADEP-ről szóló rendeletet lásd: <http://www.cuestiones.ws/revista/n10/ago02-arg-cndp.htm>

⁵² Lásd GUSTAV RADBRUCH: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In VARGA CSABA (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Budapest: Szent István Társulat, 2003. 229–238.

selői minden jogállami normán, dogmán, tankönyvi tételen, s valamiféle újraalkotott természetjogi érvelésből vezették le ítéleteik helyességét, nem törődve a jogdogmatika fogalmaival. Nékünk, magyaroknak viszont még azt sem engedte a felettünk örködő Alkotmánybíróság, hogy a kommunizmus alatt politikai okokból nem üldözött bűncselekmények elévülési ideje 1989-ig ne telhessék le. Mert és állítólag a jogállamiság lényege az elévülés, nem beszélve a visszamenőleges hatályú ítélkezés szintén csak állítólagos tilalmáról – persze azt, hogy mennyire nincs ez így, megint Varga Csaba bizonyította be.⁵³ Nos, 1983-ban, Argentínában szintén megjelentek az amerikai liberális egyetemek professzorai, s megpróbálták lebeszélni Alfonsín elnököt az igazságszolgáltatásról. Ezek a személyek, akik Argentínába, Chilébe és a többi demokratizálódó latin államba irányuló civilizátori tevékenységükhöz legalább még megtanultak spanyolul, árasztották el Kelet-Európát is 1989-ben, végre megvalósíthatónak gondolva azon fiók mélyén őrzött terveiket, amelyek egyszer már Dél-Amerikában máig tartó társadalmi katasztrófákhoz vezettek. Még „szerencse”, hogy a magyar jogászok közül csak kevesen ismerték a dél-amerikai rendszerváltások történetét, s így tágra nyílt tekintettel hittek el minden tengerentúli javaslatot. Varga Csaba a tavaly megjelent munkájában újraközli Carlos Santiago Nino egyik könyvéről⁵⁴ szóló recenzióját, s ennek révén az argentin és a magyar utak, hibák, mulasztások is összehasonlíthatóvá válhatnak.⁵⁵ Mi vezetett oda, hogy Oswaldo Bayer argentin író szavai nem csak hazájára, de sajátunkéra is sajnos igen pontosan illenek: „az argentin társadalom beszennyeződött, és úgy is marad [...]. Olyan társadalomban élünk, amely a hóhérekkel osztja meg ágyát és asztalát, kirabolja áldozatait, a hullákat eltüntetve a szekrényben [...]”.⁵⁶ Bruce Ackerman vagy Juan Linz viszont, ahogy nálunk is sokan, nem a holtak, hanem az igazság vágyának eltemetését javasolta kollektív terápiaként – ismert az eredmény: sem az argentin, sem a magyar társadalom nem tudott azóta sem szabadulni múltjától, terhes örökségétől. Argentínában ugyan Alfonsín alatt ítélték el bűnösöket, de az őt követő Meném elnök – helyeslő amerikai bólogatástól kísérve – általános amnesztiát hirdetett. Egyik indokként azt hozták fel, hogy egy diktatúrában nincs jó és rossz, valamelyest mindenki besározódik – ahogy Adorno írta: „es gibt kein Richtiges im Falschen” –, így a számonkérés csak további sebeket, igazságtalanságokat eredményezne. Varga Csaba idézi Vaclav Hávelt, aki szerint a szocializmusért „mindannyian felelősek vagyunk”,⁵⁷ így hiábavaló bűnösöket keresni. Érdekes, hogy Nürnbergben senkinek sem jutott eszébe ez a felmentés. Érdekes, hogy ott az adornói tétel nem a kollektív felmentéshez, hanem a németiség kollektív bűnösségéhez, s így átneveléséhez vezetett.

Elemezzük tovább a múlttal való szembenézés lehetséges módzatait Varga Csaba cikke, Nino mondanivalója nyomán! Thomas Krüger bonni politológus egy beszédében

⁵³ VARGA CSABA: Visszaható hatályú szabályozás. In VARGA CSABA: *A jog mint folyamat*. Budapest: Szent István Társulat, 2005. 91–95.

⁵⁴ CARLOS SANTIAGO NINO: *Radical Evil on Trial*. New Haven–London: Yale University Press, 1996.

⁵⁵ VARGA (2007) i. m. 169–186.

⁵⁶ Oswaldo Bayer idézi MARK ARENHÖVEL: *Demokratie und Erinnerung. Der Blick zurück auf Diktatur und Menschenrechtsverbrechen*. Frankfurt/M: Campus Verlag, 2000. 92.

⁵⁷ VARGA (2007) i. m. 176.

különbséget tett a „nürnbergi modell” és a „santiagói modell” között.⁵⁸ Az első a teljes törést, szakítást jelenti, ahol mindez elsősorban politikai folyamatként zajlik le; a második esetben viszont az esetleges igazságtételek is a jogállami büntetőjog elveit nem sértve – így pl. az elévülést, a retroaktivitás tilalmát tiszteletben tartva – valósulnak meg. Valójában semelyik modell sem tudott ilyen vegytisztán lezajlani. 1945-ben ugyan néhány náciit elítéltek, de a társadalom többsége nem azonosult az ítéletekkel, a náci többsége visszatérhetett a politikába, a gazdaságba – a német szabaddemokraták (FDP) egyes tartományokban kifejezetten egykori NSDAP-tagokból jöttek létre –, azaz fennmaradt a „társadalmi személyzet kontinuitása”.⁵⁹ Ezt csak a hatvan-nyolcas szellemi forradalom tudta megtörni: az akkori nemzedék szakítani akart szüleinek nemzedékével, ezért elindult a mára tán túlzásba is vitt múltfeldolgozás (*Vergangenheitsbewältigung*).⁶⁰ Vajda Mihály filozófus szerint is „[n]em az 1945-ös összeomlás változtatta meg radikálisan Németországot, az csak feltételeket teremtette meg ehhez, hanem 1968”.⁶¹ Látható, hogy a magyar publicisztikákban példaként említett 1945-ös német út is hosszú időbe tellett – és társadalmi forradalmat igényelt.

A latin út úgyszintén kétséges: sem Dél-Amerikában, sem a konszenzuális átmenet mintájának tekintett Spanyolországban nem jutottak nyugvópontra a viták, nem gyógyultak be a sebek, s a spanyol szocialisták ma is francoizmussal vádolják a néppártiakat, akik meg kommunizmussal őket. Mindkét modell kudarca abban rejlik, hogy hamis alternatívákat nyújtanak: a teljes pusztítását vagy a teljes kontinuitását. Carlos Nino szerint viszont nem letudni kell a múltat, hanem vissza kell állítani a megtört tradíciót. Azaz ki kell lépni a diktatúra tradíciójából, de nem az egész társadalmi szerkezetet kell lerombolni, hanem vissza kell találni egy legitim tradícióhoz, amely mind a ma, mind a diktatúra *Unrechtjének* idején legitim jog lehet(ett). François Ost írja, hogy *egy* tradícióból ki lehet szakadni, de *a* tradícióból magából nem.⁶² Nos, Nino szerint akkor, ha a diktatúra T_1 időpontjában elkövetett cselekményt a mai T_2 időpontban ítélnék meg, nem visszamenőlegesen ítélnék meg, hanem volta-képp keresünk egy olyan diktatúra előtti T_0 időpontot, amelynek joga legitim, s így amely a diktatúra alatt is legitim módon kötelező lehetett (volna). Azaz a T_1 időpont bűncselekményét a T_0 joga alapján bíráljuk el – de mivel a T_1 időpontban a T_0 joga nem tudott érvényesülni, kénytelenek vagyunk a mai T_2 időpontban megállapítani ezen elbírálás eredményét. Ezen „húzással” pedig kiiktathatjuk azt a jogállami köz-

⁵⁸ Vö. THOMAS KRÜGER: *Aufarbeitung von Diktaturen in Argentinien und in Deutschland. Vergleichende Überlegungen und Schlussfolgerungen für die politische Bildung.* (Rede am 23. 08. 2006 in Bonn) http://www.bpb.de/presse/SOPCV8,0,0,Aufarbeitung_von_Diktaturen_in_Argentinien_und_in_Deutschland.html#art0

⁵⁹ HEINZ BUDE: *Bilanz der Nachfolge. Die Bundesrepublik und der Nationalsozialismus.* Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1992. 13.

⁶⁰ Konrad Adam német konzervatív publicista is hasonló véleményt fogalmazott meg a Cicero júliusi számában; szerinte azonban az amerikai 1945-ös átnevelést 1968-ban „követő” második sokkal teljesebb és sikeresebb volt: ezt bizonyítja a cikkében is említett és kifogásolt baloldali véleménydiktatúra, amely mind a mai napig bénítja a német közbeszédet és történetírást. Lásd KONRAD ADAM: *Die Tyrannei der Revolutionäre.* *Cicero*, Nr. 2008/7. 116–120.

⁶¹ »Kiharapta a gatyánk fenekét«. Vajda Mihály filozófus 1968-ról. *Magyar Narancs*, 2008. május 22. 8.

⁶² OST (1999) i. m. 125.

bevetést, hogy a jogállammal ellentétes a visszamenőleges hatályú törvénykezés. Nino például ezért ragaszkodott ahhoz, hogy Alfonsín elnök legitimitását ne egy új alkotmánytól származtassa – amint Bruce Ackerman előzékenyen javasolta –, hanem az 1835-ös alkotmányból.⁶³ A másik fontos mondanivalója Ninonak, hogy a szembenézés, a múlt értő feldolgozása nem gyengíti, hanem erősíti a közösséget. Mindez nem más, mint a társadalmi felelősség szétoztása (*diffusion of responsibility through society*) – azaz mindannyian felelősek vagyunk társadalmunk múltjáért és jövőjéért egyaránt – és a társadalom megfelelő köreinek szétválasztása (*dissociation*) – azaz a bűnösöket és az áldozatokat meg kell különböztetni – útján valósulhat meg.⁶⁴ Havel ezt a kettőt mosná össze: ha felelősek vagyunk a múltért, akkor a múlt minden cselekménye közös felelősségünk – pedig aligha így van ez. A felelősség szétoztása okán megindul morális diskurzus az intézményeket is erősíti. Ha az intézményeket ugyanis nem oktrojálják, hanem bevezetésüket társadalmi vita előzi meg, akkor szoros tartalommal jönnek létre, sőt, mi több, a társadalom szövetébe sem idegen anyagként, hanem szervesülten épülnek be. Míg a kortárs politikai liberalizmus a delibéráció révén azon formális kereteket alakítaná ki, amelyek között – leegyszerűsítve mondva – mindenki bármit szabadon cselekedhet, addig Nino számára a delibéráció morális célzatú: a társadalom kötésszöveiteinek megerősítését, a társadalom közös erőlkösiségének előhívását szolgálja.

3. Aktuáljogfilozófia

Varga Csaba jogfilozófusként a körülötte zajló vitákra is reagál. Ugyan nem vált a jobboldali újságok napi publicistájává, de véleményét egy-egy kérdésben nemcsak a tudományos folyóiratokban, hanem a Magyar Nemzet hasábjain is megjeleníti. A 2007-es évben két alkalma volt erre: egyrészt a 2007. februári fideszes kordonbontás után újratárgyalta a polgári engedetlenség lényegét, mai használhatóságát,⁶⁵ továbbá a magyar Alkotmány egyre látványosabb csődjei mellett egyre erősödő alkotmányapolóetika ellen is szót emelt – könyvében mindkét írás, kibővített formában, újraolvasható. A polgári engedetlenség kapcsán voltaképp ő is arra mutat rá, hogy nem jogi jelenségről van szó, így a jog részéről a cselekmények lényege – a morális alapú, erőszakmentes, civil tiltakozás – nem is érzékelhető. „[N]em jogi fogalom maga a kifejezés sem, hisz nem erről, nem róla szól a jog.”⁶⁶ Azaz: „a jog számára mindez nem több vagy más, mint egy fennálló norma megsértése. Egyszerűen nincs lehetősége a jognak a kérdéses történéshöz erkölcsi gesztust vagy polgári engedetlenségnek mondott hagyományt érzékelni, mert ilyen fogalmat nem érzékel.”⁶⁷ Bináris kódrendszerében a

⁶³ ARENHÖVEL (2000) i. m. 94.

⁶⁴ VARGA (2007) i. m. 175.

⁶⁵ Varga Csaba ezen írása – bizonyítván, hogy az ügy aktualitásán túlmutató problémaérzékenységgel viszonult a kérdéshez – beválogatásra került a 2007-es év legfontosabb esszéinek antológiájába is; lásd VARGA CSABA: A polgári engedelmség és engedetlenség választásait. In EKLER ANDREA–ROSONCZY ILDIKÓ (szerk.): *Az év esszéi 2007*. Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2007. 212–218.

⁶⁶ VARGA (2007) i. m. 214.

⁶⁷ VARGA (2007) i. m. 215.

jog a polgári engedetlenséget normaellenes aktusként fogja fel, azaz azonnal beindítja a jogellenességre ilyenkor adandó válaszmechanizmusait. De éppen a polgári engedetlenség esetén fontos észrevenni, hogy a résztvevők végső soron nem a jog ellen, hanem mechanizmusainak a deformáltsága ellen lépnek fel – azonban ha a jog érvényesítői azonnal hagyják, hogy ez a deformált mechanizmus lendüljön mozgásba az engedetlenkedők ellen, elvétik annak lehetőségét, hogy esetleg meghallgatva a polgári engedetlenség okait, saját joguk mechanizmusait, tartalmát tehesék érvényesebbé, elfogadhatóbbá. Amikor a fideszes képviselők kordonbontását a hatalom azonnal elítélte, ezt az empátiát, a meghallgatást mulasztotta el, s a polgári engedetlenség jogellenességéről szóló tautologikus kijelentéseket tettek csupán. Mindez nem enyhíti, fékezi a társadalmi összkomplexuson belüli konfliktust, hanem pontosan a konfliktusmérséklő alrendszer, a jog révén súlyosbítja ezeket.

Ennél azonban általánosabb és a mánk szempontjából fontosabb gondolatok fogalmazódnak meg a könyv utolsó előtti fejezetében, ahol Varga Csaba a mai alkotmány-apologetikák száználmas mivoltára, s ennek nyomán Alkotmányunk állítólagos értékei és valósága közötti diszkrepanciára mutat rá – ezen diszkrepancia viszont nem a nép, nem a textus felelőssége, hanem az alkotóké, akik elfelejtették, hogy „[n]em szabadidőnk jobb híján töltésére kitalált gondolati elmejáték hát jogunk, hanem magának a kegyetlen valóságnak élet-halál szükséglete, amihez jogunknak is e mindenkori kegyetlenségben osztozóvá kell lennie.” Azaz „[e]zért várjuk el [a jogtól], hogy mindenre választ tudjon adni, mi egyáltalán elgondolható, ami valóságos történésként előfordulhat.”⁶⁸ Általánosságában is erős kritika ez az egykori alkotmányozók felé, akik a mai alkotmányos válságok láttán nem saját művük hiábavalóságát, önnön naivságukat, csalfa vak reményeiket ostorozzák, amiért a rendszerváltás hajnalán nem számoltak mindazzal, ami mára jogilag alig kifogásolható módon, és mégis (tán ezért) oly bántóan kiteljesedett. Más kérdés, hogy várható-e a jogtól, hogy „mindenkori (bármikori) kegyetlenségeinkkel” számoljon, s azokat előre megakadályozni legyen képes? A kodifikációs észjogi iskola feltételezte csak, hogy világunk tényei végesek, s ezért zárt rendszerbe szervezhetjük ezeket, ahol a jövő „újszerűségére” is mindig meglesz a rendszer saját válasza. Ezt az axiomatikus modellt azonban maga Varga Csaba bírálta számos könyvében, rámutatva lehetetlenségére – így joggal mondhatnák a rendszerváltáskori alkotmányozók is, hogy ők sem tudták a joggal végelesen és lezártan kanalizálni a jövő történéseit. Mindez akár igaz is lehet. De Varga Csaba az axiomatizmus lehetetlensége kapcsán nem a Sollen-szférába menekül. Varga Csaba szerint – és itt megint előbukkan a schmitti párhuzam – személyes felelősségünk mindig képes aktualizálni a jogot. Pontosán ezért nem szerencsés absztrakt fogalmakban bízni. Nos, Varga Csaba felemlíti ennek kapcsán azt a (napi sajtót is elérő) jogelméleti vitát arról, hogy milyen teendői vannak (lehetnek) a köztársasági elnöknek. Mint ismert, Sólyom László egykor maga zárkózott el alkotmánybírói elnökként az erkölcs és jog kapcsoltatásától, előbbre helyezve a formális jogbiztonságot az érdemi igazságosságánál. Mindezek után valóban jogos (lehet) bármely erkölcstelen, de jogszerű cselekmény esetén mindenféle kritikát mellőzni – elvégre is

⁶⁸ VARGA (2007) i. m. 206.

az új rendszer nem valami közös morálra, hanem a jogi formákra épült fel, így a jogalanyoktól is csupán a formális illeszkedést várhatja el. Mindezek után miként értsük a morális válságra utaló államfői szavakat? Van-e a megtörtént történeseknek bármi jogi relevanciájuk, vagy az egészet nem tekinthetjük többnek, mint „személyes vélekedésnek vagy éppen közvéleményre utaló elszemélytelenítő általánosítással szociológizáló lepelbe bújtatott jellemzésnek”?⁶⁹ Varga Csaba szerint az az államfő, akinek elnöktele alatt „iktatta ki [az Alkotmánybíróság] bármiféle igazságossági, erkölcsi, végső soron józan mindennapi belátáson nyugvó megfontolás felvethetőségét bármely konfliktus esetén a védhető értékek sorából”,⁷⁰ igazából csak pótcselekvésné, önnön jogi cselekvési lehetőségének igen szofisztikált módon való tagadása beismeréseként hivatkozhat az erkölcsre. Bizonyos, joglogikailag elképzelhető kiútként fogalmazódott meg a gondolat – elsőként a szerzőtől⁷¹ –, hogy az európai formális jog belső működési mechanizmusából következően, az államfő anélkül oszlatathatna fel az Országgyűlést – követhetne el tehát első ránézésre, közemberi (laikus) pozícióból szemlélve jogsértést –, hogy az valóban jogsértés lenne. Miről van szó? A magyar Alkotmány értelmében a köztársasági elnök ellen, ha megsérti az alkotmányt, a képviselők egyötöde kezdeményezhet eljárást, ami után a képviselők kétharmadának szavazata szükséges a vádemeléshez – ha mindez megvan, akkor az Alkotmánybíróság (mint különös bíróság) jár el az elnök elleni perben (más kérdés, hogy ennek mindmáig hiányzik belső eljárásrendje).⁷² Nos, mivel a jelenlegi pártpolitikai konstellációk között elképzelhetetlen, hogy a köztársaság elnöke ellen kormánypárt és ellenzék együtt fogjon össze, eleve nincs arra esély, hogy „elítélhessék” őt – ergo: bármit megtehet. Hiszen a jog számára – amint azt Hans Kelsen óta tudhatjuk – a jogellenesség nem egy cselekmény, nem egy tett immanens jellemzője, hanem az emberi akarat által hozzárendelt többletminőség.⁷³ Így az államfő bármely tette is csak akkor számítana jogilag alkotmányellenesnek, ha ezt egy erre hivatott fórum ekként megállapítaná. Az általam felvetett ötlet logikailag tartható – mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy noha még maga az Elnöki Hivatal is megtámadott érte,⁷⁴ tudományos, jogelméleti cáfolatát egyelőre senki sem szorgáltatta felvetésemnek. Megtámogatását, védelmét

⁶⁹ VARGA (2007) i. m. 211.

⁷⁰ VARGA (2007) i. m. 209.

⁷¹ TECHET PÉTER: Az alkotmány őre és lehetőségei. *Magyar Nemzet*, 2006. december 5. 6. <<http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=386245&rvt=15&norel=1&pass=3>>; TECHET PÉTER: Ön se féljen, elnök úr! *Magyar Nemzet*, 2007. március 29. 6. <<http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=403932&rvt=15>>; TECHET PÉTER: Mit reggelizett Sólyom László? *Heti Válasz Online*, 2008. február 15. <http://www.hetivalasz.hu/cikk/0802/mit_reggelizett_solyom_laszlo_morvai_krisztina>; TECHET PÉTER: A megtagadható aláírás. *Magyar Hírlap*, 2008. február 18. 9. <http://www.magyarhirlap.hu/Archivum_cikk.php?cikk=143149&archiv=1&next=0>

⁷² Alkotmány 31/A § (2)-(5) bekezdés.

⁷³ „Ahogyan az okozat okra vezethető vissza, ugyanúgy vezethető vissza a jogkövetkezmény a jogi feltételre; a jogkövetkezmény azonban nem tekinthető a jogi feltétel által okozottnak. A jog- (vagy jogsértés-) következmény a jogi feltételnek számítódik be. [...] A büntetésnek a bűncselekményre [...] vonatkoztatása nem kauzális, hanem normatív értelmű.” (HANS KELSEN: *Tiszta jogtan*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2001. 12–13.)

⁷⁴ Az Elnöki Hivatal részéről felvetésemet – érthetetlen okokból – az elnöki intézmény elleni támadásként értékelték, holott én pontosan az elnöki intézmény szerepének erősebb, fontosabb mivoltára hívtam fel

már annál inkább! Boros László az ELTE jogszociológia professzora egy televíziós műsorban ismerte el felvetésem logikai tarthatóságát, de Varga Csaba is kitér tavalyi könyvében eme publicisztikámra. Megállapítja, hogy „bármennyire meghökkentőnek látszik is egy ilyen következtetés első látásra, a szerző voltaképpen modern formális jogunk lényegét tolmácsolta, amit pontosan jogi gondolkodásunk alapjaként tanítunk mindenütt. Eszerint köznapi vélekedésünktől eltérően semmiféle jogi minőség (»jogom van« vagy »jogot sértettem«) nem önmagában áll fenn, hanem csakis azáltal és úgy, hogy adott módon egy erre jogosított szerv egy erre rendszeresített eljárás eredményeként megállapítja.”⁷⁵

Nos, visszatérve a jó alkotmány – gonosz nép tézisére, voltaképp mindezen tűnődés jogunk jelentését, értelmét firtatja. Kész-e a jog már megalkotásával, vagy alkalmazni is kell (tudni), s ha ez elmarad, mert eleve alkalmazhatatlan a jogszabály, úgy nem a megalkotók felelőssége merül-e fel? Hiszen „[a] jogról – bármennyire is tiszteljük – nem lehet jobb véleményünk, mint amire tulajdonságai rászolgálnak.”⁷⁶ A jog tulajdonsága pedig nem normatív, hanem normatív és szociológiai kategória. Hosszú ideig uralkodott persze az az ideológia, hogy a jogi norma már megalkottatásával valósággá vált.⁷⁷ Valójában azonban a jogi norma csak lehetőség,⁷⁸ amelynek érvényesüléséhez számos normán túli feltételnek teljesülnie kell: a jogalanyoknak ismerniük s önként alkalmazniuk kell a jogot; ennek elmaradása esetén az arra hivatott szervnek fel kell lépnie a jogsértés ellen s a jogi normában meghatározott következményt alkalmaznia kell akár kényszer útján is. Mindezen cselekmények elsődlegesen immár nem az érvényességgel, hanem az érvényesítéssel, azaz az akarattal állnak összefüggésben; ergo csak a jogalanyok akarata révén válhat a halott betűkből valóság. Márpedig társadalomszervező szerepét a jog akkor töltheti be, ha valósággá válik. Ahogy Tamás András helyesen megállapítja: „A jogszabály önmagában mint norma nem valóságos: kijelentés arról, hogy meghatározott esetben minek *kell* lennie. A jogszabály *intellektuálisan* és a *gyakorlat által* lesz valóságos.”⁷⁹ A jogalkotás is ezért nem fejeződik be a törvény megírásával; az igazi jogi munka voltaképpen ekkor kezdődik: érvényt kell szerezni a jognak. Ez maradt el mai Alkotmányunk mögül. Általános igazságként – de a jogalkotásra vonatkoztatva is értelmezhetően – írja Henri Boulad jezsuita szerzetes, hogy „[n]em az a nagy művész, aki panaszkodik az anyagra, amely felett rendelkezik, aki szüntelenül a munkakörülményei miatt siránkozik, hanem az, aki abból kiindulva, amiye van, képes egy mesterművet alkotni”.⁸⁰ Nem igazolni kell

a figyelmet (az Alkotmányban rejlő joghézagokra vetítve a kelsenii jogalkalmazástan felismeréseit). Egyébként érveim egyáltalán *nem az államfő ellenében*, hanem kifejezetten az ő mozgásterének szélesítésének érdekében „játszhatók ki”, és ez nem mellékes szempont akkor, amikor a pártok hevesen bírálják az államfő (egyébként teljesen jogszerű) szuverén jelölési gyakorlatát. Nem lenne szerencsétlen elnöki krédó a szuverenitás alanyi szerepének felvállalása – à la Carl Schmitt.

⁷⁵ VARGA (2007) i. m. 208.

⁷⁶ TAMÁS ANDRÁS: *Legistica. A jogszabálytan vázlata*. Budapest: Szent István Társulat, 2007. 18.

⁷⁷ EWALD KININGER: *Die Realität der Rechtsnorm. Eine empirische Studie*. Berlin: Duncker & Humblot, 1971. 172–173.

⁷⁸ KININGER i. m. 171.

⁷⁹ TAMÁS (2007) i. m. 56. (kiemelések eredetiben)

⁸⁰ HENRI BOULAD SJ: *Rabok vagyunk? Predesztináció vagy szabad akarat*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2006. 18.

tudni tehát – utólag – egy rendszerváltás bukását a nép állítólagos éretlenségével, hanem eszközöket kellett volna találni a nép éretté tételéhez.

IV. Epilógus

Természetesen a politika feladatát nem vehetjük és nem is kívánjuk átvenni – a jogelméleti gondolkodás célja így nem bármely politikai program védelme vagy támogatása, hanem a jogról, a jog és a társadalom kapcsolatáról, a jog eszközeiről s magáról a jog eszközéről való mélyebb tudás szerzése. A kelet-európai rendszerváltások német és angolszász irodalma hatalmas; ma is születnek e témakörben könyvek, elemzések, s az utóbbi időben a frankofón kutatások is beindultak, s ha mindehhez hozzávesszük a tranzitológia spanyol nyelvű bibliográfiáját – a spanyol és különböző dél-amerikai rendszerváltások kritikai elemzését –, szomorúan kell megállapítanunk, hogy Magyarországon – habár a témában nem csak megfigyelők, de aktorok is lehettünk – eddig igen gyér a rendszerváltás *in abstracto* és/vagy *in concreto* jogfilozófiai tárgyalása. Varga Csaba munkája e tekintetben mindenképp hiánypótló, ha nem is hiánytalan vállalkozás elmúlt húsz évünk jobb megértéséhez, a rendszerváltás esetleges hibáinak jogelméleti elemzéséhez. Talán egyszer ő, vagy az ő nyomain, az általa kitaposott ösvényen más meg fogja írni rendszerváltásunk összefoglaló, koherens jogfilozófiai elemzését is. Varga Csaba iskolateremtő pedagógusként ezt a célt is szolgálja: a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a jogi fakultás megalakulása óta vezet kutatószemináriumot e témában (Jogállami átmenet címen), ahol a hallgatók kis körben, vendégekkel, ajánlott és hozott olvasmányélmények alapján folytathatták, folytathatják le önmagukkal és professzorukkal egyaránt azon vitákat, amelyek talán egyszer a közélet elé is kikerülnek. Az elmúlt két évben a következő vendégek tisztelték meg a speciálkollégiumot: Prof. Dr. Zlinszky János, Egyetemünk prodékánja; Dr. Zétényi Zsolt, ügyvéd, egykori országgyűlési képviselő (MDF); Prof. Dr. Bogár László közgazdász-szociológus; Dr. Strausz János, nyugalmazott büntetőbíró, egykori alkotmánybíró; Dr. Tímár György, ügyvéd, egykori kisgazda politikus; Prof. Dr. Pokol Béla, egyetemi tanár; Dr. Drábik János, közgazdász, közíró; Dr. Róth Miklós, ügyvéd, az APEH Üldözötteinek Szövetsége alapítója; Dr. Bogárdi Szabó István, református püspök; Dr. Csicsery-Rónay István, egykori kisgazda, majd emigráns magyar politikus; Dr. Fleck Zoltán, jogszociológus; Dr. Schiffer András jogvédő, ügyvéd; Dr. Hack Péter, egyetemi adjunktus, egykori liberális politikus; Prof. Dr. Pethő Bertalan, pszichiáter, posztmodernológus, a Kodolányi János Főiskola tanára; Prof. Dr. Láncki András, filozófus; Dr. Kelecsényi Erzsébet, ügyvéd; Dr. Czákó Gábor, író, filozófus. Ezen kívül eme szeminárium résztvevői által szervezett, s Varga Csaba által felszólalásával is támogatott 2007. novemberi konferencián megjelent Dr. Horkay Hörcher Ferenc, esztéta; Prof. Dr. Karácsony András, jogfilozófus; Dr. Balázs Zoltán, közgazdász-politológus, a Századvég főszerkesztője; Dr. Molnár Attila Károly, eszmetörténész; Prof. Dr. Vass Csaba filozófus; Prof. Dr. Bogár László és Prof. Dr. Gerő András történész. A velük és önmagunkban folytatott vitákban Varga Csaba életművének mindenképp ott a helye. Sajnos azonban – ahogy könyvének egyik értő recenziése megállapította egy helyütt – „Varga Csaba életművét – annak ellenére, hogy igencsak változatos és végtelenül bátor felvetésekkel kommunikálja a honi mesterek

felé az abszolút »*cutting-edge*« atlanti-angolszász jogfilozófiát is – a magyar jogbölcseletben ténylegesen, tehát érzékenyen és értőn még senki sem olvasta végig.⁸¹ Ez az életmű pedig a társadalmi fogalmak relativitását, alternatívitását, variabilitását, kulturális kontextuáltságát bizonyítja, s Varga Csaba mondandója ezért természetesen nem alternatívátlan, nem vitathatatlan. Varga Csaba vitára sarkall. Ha közösséget akarunk teremteni – márpedig demokrácia és működő jogállam csak ennek talaján sarjadhat ki⁸² –, nem egyszerűen normatív kijelentéseket kell kiáltani a jogállamiatlanság Sein-pusztájába, hanem értékeket, célokat kell találni saját magunk számára. Nem a jogtudomány, nem a jog feladata az értékek azonosítása, a célok megnevezése – a jog csak szolgálni és kikényszeríteni lehet képes eme értékeket s célokat. A legfőbb cél pedig ma aligha lehet más, minthogy ha kinézünk közéletünk mosókonyhájából, bízhassunk abban, hogy „csak tíz év múlva ne ez a dal legyen”.⁸³ Persze ne a felejtés, hanem a kibeszélés s a feldolgozás okán léphessünk tovább.

⁸¹ VARGHA BÁLINT TAMÁS: A villám, a tél, a sakál. *Valóság*, 2008/4. 109. (kiemelés eredetiben)

⁸² Mindezt immár nem csak a jogimplantáció passzív, de aktív alanyai is felismerik, s egyre több nyugati szerző részéről fogalmazódik meg a formális jogállamexport kritikája; lásd pl. CHRISTOPH SCHALAST: Der Aufbau von Rechtsstaaten in Mittel- und Osteuropa. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2007. május 3. 12.

⁸³ CSEH TAMÁS–BEREMÉNYI GÉZA: Ten Years After c. dala.